

שינוי פסוקי המקרא והתאמתם לתפילה

- ראשי-פרקים
- א. שינוי ע"י חז"ל
 - ב. שינוי ע"י יחיד
 - ג. שינוי מטבע חכמים
 - ד. "פסוקא דלא פסקיה משה"
 - ה. סיכום

*

מנהג בידינו לברך בכל ערב שבת את ילדינו. בעוד שהנוסח המכוון לבן מותאם ללשון הפסוקים: "ישימך אלקים כאפרים וכמנשה", "יברך ה' וישמך", הרי שאם באנו לברך את הבת או נתקלים בבעיה: האם ניתן לשנות את נוסח הפסוק או אופן הגייתו כדי להתאימו לצורכי המברך-המתפלל, לדוגמא: "ישימך אלקים כשרה וכרבקה וכו'" או "יברך ה' וישמך"?

כמו כן, האם רשאית אשה להטות את נוסח הברכות שתקנו חז"ל לנוסח שיתאים לה מבחינה לשונית, דוגמת: "שלא עשני גויה/שפחה"? ומה לגבי תפילות ותחינות, שאדם מחבר לעצמו, האם ניתנת לו יד חופשית לשנות ולהתאים את פסוקי המקרא לצרכיו, כרצונו, כפי שניווכח שעשו חז"ל:

בבואנו לדון בבעיות אלו, ניתן לפרטן לבעיות משנה:

- א. מה כוחם של חז"ל לשנות פסוקים ולהתאימם לצורכי התפילה?
- ב. מה הם האילוצים המאפשרים, או מחייבים, את השינויים הנ"ל?
- ג. האם יש כח גם ביד היחיד להתאים פסוקים או ניסוחם לצרכיו?

א. שינוי ע"י חז"ל

הגמרא בברכות (כט,ב), כאשר דנה בנוסח תפילת הדרך, מביאה את דברי אב"י: "לעולם לישתף איניש נפשיה בהדי ציבורא". מובאה זו, שנפסקה להלכה בשו"ע (או"ח קי"ד), משנה את נוסח התפילה שהוצע בגמרא בלשון יחיד, ללשון רבים. אין להביא מכאן ראיה להיתר לשנות את פסוקי המקרא, אך כאן אנו נתקלים באילוץ המחייב אותנו לנסח ברכות ותפילות בלשון רבים.

אילוץ זה אינו היחיד. אנו מוצאים שחז"ל הקפידו מאוד על נוסח ברכה, שלא ישתמע ממנה שקר. לדוגמא: אין לומר בתפילת נעילה ביום כיפור "היום יפנה השמש יבוא ויפנה" כאשר כבר שקעה החמה (שו"ע או"ח תרכ"ג, ומשני"ב

שם, ס"ק כ). כמו כן, אין לומר קריאת שמע ללא תפילין (שו"ע או"ח סי' סו ובמשנ"ב ס"ק טז) כדי שלא ישתמע כדובר שקרים. האם מכח אילוצים אלו ניתן או צריך לשנות את נוסח הפסוק כדי שיתאים למתפלל (זכר-נקבה, יחיד-רבים, מדבר-נוכח-נסתר וכד') כדי שלא ישתמע כדובר שקרים?

עוד אילוף קיים, והוא הרצון לנקוט בברכות "לישנא מעליא" - לשון שתהיה משובחת ונקייה ושלא תפגע באדם מסוים. התוספתא בסוף פרק ג במגילה מביאה: "הכתובה לרבים אין מכנין אותה ליחיד, ליחיד אין מכנין אותה לרבים". בפשוט, מוסבים הדברים כלפי פסוקי המקרא, כאשר האיסור הוא כוללני: אין לשנות שום פסוק מצורתו המקורית כפי שהוא נכתב ונהגה במקרא, שהרי אין הבדל בין שינוי מיחיד לרבים ולהיפך לבין שינוי מזכר לנקבה וכד.¹

אך הדברים טעונים ביאור. שהרי ברכת "רפאינו", הנאמרת בתפילת שמונה עשרה, נסמכת על לשון הפסוק בירמיהו (יו,ד): "רפאני ה' וארפא הושיעני ואושע כי תהילתי אתה", בעוד שאנו אומרים פסוק זה בלשון רבים: "רפאנו ה' ונרפא הושיענו ונושעה כי תהילתנו אתה". במקרה זה שינוי חז"ל את לשון הפסוק, אולי לפי אילוצו של אביי, מלשון יחיד ללשון רבים.

הרא"ש (מגילה סוף פ"ג) דן ביישוב ברכת "רפאינו" עם התוספתא, שהובאה לעיל, והביא את תירוצו של רבינו יונה: "דוקא כשקורא אדם כל המזמור או כל הענין כסדר, אבל המתפלל ואומר פסוקים הנה והנה, יכול לכוון מיחיד לרבים ומרבים ליחיד". הדגש בדברי רבינו יונה הוא על "כל המזמור", היינו שיש איסור לשנות את ניסוחו של מזמור שלם ואפי' בתפילה.

הטור (או"ח סי' קטז) מביא תרוץ נוסף בשם הרמ"ה:

היינו (=דברי התוספתא) במתרגם, וה"ה נמי הקורא הפסוק ככתבו בזמן שמכוין לקרות. אבל פסוק של תפילה, שאין כוונת הציבור לקרותו אלא להתחנן דרך תפילה ובקשה, הרי הן כשאר תפילות ורשאים לשנותם לפי צורך השעה, לפי ענין תחינתם ובקשתם.

ה"פרישה" (שם) מביא נפקא-מינה בין התירוצים, במקרה שאומר מזמור שלם דרך תפילה: לרבינו יונה אסור לשנותו ולדעת הרמ"ה - מותר. המאירי דן גם הוא בתוספתא במגילה ומביא פירוש אנונימי:

¹ הגירסה בתוספתא כפי שהיא לפנינו היא: "הכתובה לרבים מכנין אותה ליחיד, ליחיד אין מכנין אותה לרבים" וכך אמנם גורם בה"ג וזוהי הגירסא בדפוס ראשון של התוספתא ובכתב יד ערפורט, אך רוב הראשונים סמכו על הגירסא שהובאה לעיל (תוספתא כפשוטה, ליברמן).

בתוספתא התבאר, שכל הכתוב לרבים אין מכנין אותו ליחיד, ליחיד אין מכנין אותו לרבים. ופירשו הדברי בפסוקים שבתוך תפילה קבועה כגון תפילת ראש השנה, שאמרו בה שאין לזכור בה פסוקים של יחיד אפילו לטובה, שאין לו להזכירם אף בלשון רבים, כגון: 'זכרה לנו אלוקינו לטובה'. ויש מפרשין, כגון אלו שמתפללין פסוקי דרחמי, שאם יארע להם פסוק הנאמר ליחיד, כגון: 'בקראי ענני', לא יכנה אותו לרבים, כגון שיאמר: 'בקראנו עננו', אעפ"י שמכוין לכך (וי"ג: בכך) לכלול כל הציבור עמו. וכן של רבים ליחיד אם הוא התפלל בינו לבין עצמו.

המאירי אינו מביא את מקורו של הפירוש הראשון, אך הוא מביא את דעת עצמו, שהתוספתא עוסקת בקריאה בתורה בלבד, שאסור לכנות מיחיד לרבים ולהיפך, ואינה דנה כלל בתפילה.

הימשנה ברורה מרחיב את הדיון בתוספתא, לא רק לשינוי מיחיד לרבים, שהיינו חושבים שרק הוא מותר בפסוקי התפילה, לאור דברי אביי, אלא גם לאילוצים אחרים: "הכתוב ליחיד אין מכנין אותו לרבים - וה"ה שינוי כגון מדבר בעדו למדבר בנוכח".

אך לא רק אילוצים של התאמה למתפלל מצאנו. ישנם שינויים שעשו חז"ל בנוסח הפסוקים כדי לנקוט ב"לישנא מעליא". כזה הוא נוסח ברכת "יוצר אור":

בשחר מברך שתים לפניו... מאי מברך? אמר ר' יעקב א"ר אושעיה: יוצר אור ובורא חושך. לימא יוצר אור ובורא נוגה?! - כדכתיב קאמרינן. אלא מעתה עושה שלום ובורא רע' מי קאמרינן כדכתיב?! אלא כתיב רע' וקרינן 'הכלי - לישנא מעליא והכא נמי לימא נוגה' לישנא מעליא?... מגמרא זו ניתן לראות שחז"ל שינו את הפסוק הנאמר בישעיה (מה, ז): "יוצר אור ובורא חושך עושה שלום ובורא רע", ותקנו לומר: "עושה שלום ובורא את הכלי". האילוץ כאן הוא כדי לנקוט "לישנא מעליא".

ב. שינוי ע"י יחיד

עד כה ראינו שיש כח ביד חז"ל לשנות את נוסח הפסוקים. אך האם יש כח כזה גם ביד היחיד בתפילותיו? האם יחיד יכול לשנות את הפסוקים שקבעו חז"ל בתפילה ובכך לשנות ממטבע שטבעו חכמים בברכות? הגמרא בשבועות (לו, א) מביאה את המקרה הבא:

יטיב רב כהנא קמיה דרב יהודה ויטיב וקאמר הא מתניתין כדתנן (רב כהנא שנה את המשנה בשבועות, האומרת שניתן להשביע עדים בשבועות העדות בלשון: "יככה אלוקים" והוא שנה את המשנה כפי שהיא כתובה) אייל (רב יהודה): כנה (רש"י: הפוך דבריך כנגד אחרים. אמור "יכהו" וכן "יכהם" שלא תקללני). יטיב החוה מרבנן קמיה דרב כהנא ויטיב וקאמר: גם אל יתצד לנצח יחתך ויסחך מאהל ושרשך מארץ חיים סלה. אייל: כנה. תרתי למה ליי? מהו דתימא הני מילי מתניתין אבל בקראי אימא לא מכנין - קמ"ל.

מגמרא זו משמע, שניתן לשנות ("לכנות") פסוקים ומשניות מתוך אילוץ, שלא לפגוע בשומע. יש בזה דמיון קצת להכרח של "לישנא מעליא". מתוך הדברים למדנו, שרשות זו נתונה גם ליחיד, אך האם היחיד רשאי לשנות או מחוייב לעשות כן? האם ההיתר הוא רק לצורך לימוד כמו בגמרא, או גם לצורך תפילה כאשר אין אדם העומד מולו? ומה לגבי אילוצים אחרים, האם גם בגינם ניתן לכנות?

ה"בן איש חי" בשו"ת "תורה לשמה" (סי' מד) פוסק:

כל שהוא מזכיר הפסוק בדרך תחנונים ותפילה או שמזכירו בדרך לימודו בתורה שבע"פ יכול לשנותו ולית לן בה - הן בפסוקי התורה, הן בפסוקי נביאים וכתובי.

והוא מביא כראיה את הגמרא בשבועות הנ"ל. בתשובה רצו פוסק ה"בן איש חי" שלא רק ניתן לכנות אלא זו אף חובה ומצווה, כדי שלא ישמע כקללה: צריך המלמד להזהר כאשר מלמד לתינוק דקדוק המקרא, וכן כאשר מלמדו תרגום המקרא בלשון המדינה, לכנות הלשון בדרך נסתר ולא לנוכח.

אף חז"ל הקפידו לכנות הלשון ולקרוא, אפילו בתורה שבכתב, כאשר לשון התורה בוטה מדי, ואף תקנו לעשות כן בקריאת התורה בציבור, כגון: "ישכבנה - ישגלנה", "טחורים - עפולים" וכד' (מגילה יז, ב).

נמצאו למדים אפוא, שלא רק לחז"ל ניתנה הרשות לכנות בפסוקי המקרא, אלא אף לכל יחיד ויחיד. לא רק שמותר לעשות כן, אלא יש והדבר הוא חובה: ישנם אילוצים המחייבים שינוי, כגון: לישנא מעליא, וישנם כאלה, שהכינוי בהם הוא בבחינת המלצה, כגון: יחיד - רבים וכד'.

ג. שינויי ממשטבע חכמים

לכאורה קיימת בעיה בכינוי פסוקים, שחז"ל כבר שזרו בתפילות, והיא בעית "המשנה ממשטבע שטבעו חכמים בברכות". הגמרא בברכות (מ,ב) מביאה:

ראה פת ואמר כמה נאה פת זו ברוך המקום שבראה - יצא. ראה תאנה ואמר כמה נאה תאנה זו ברוך המקום שבראה - יצא, דברי ר' מאיר. ר' יוסי אומר: כל המשנה ממשטבע שטבעו חכמים בברכות לא יצא ידי חובתו.

בירושלמי נפסקה ההלכה אמנם כדעת ר' מאיר וכנגד דעתו של ר' יוסי, אך הרמב"ם (הלי' תפילה א,ה) כתב:

ונוסח כל הברכות עזרא ובית דינו תקנום, ואין ראוי לשנותם ולא להוסיף על אחת מהם ולא לגרוע ממנה. וכל המשנה ממשטבע שטבעו חכמים בברכות אינו אלא טועה.

הכסף משנה (שם) מקשה על הרמב"ם שתי קושיות:

- א. מדוע הרמב"ם ניסח את דבריו בלשון "אינו אלא טועה", ולא כלשון הגמרא בדברי ר' יוסי: "לא יצא ידי חובתו"?
- ב. בדברי הרמב"ם ניתן להבחין בשני חלקים. מדוע בחלק אחד אומר הרמב"ם ש"אין ראוי" לשנות את נוסח הברכות, ואילו בחלק השני הוא פוסק ש"אינו אלא טועה"?

את הקושיות מתרץ ה"כסף משנה" בשני אופנים:

- א. שני החלקים בדברי הרמב"ם עוסקים בדברים שונים. ברישא מדובר בשינוי קל של נוסח הברכה, שאינו מהותי ואינו משנה את משמעות הברכה. שינוי כזה אין ראוי לעשות, אך העושה כך יצא י"ח בדיעבד.
- ב. שני החלקים בדברי הרמב"ם - אחד הם. מכיון שכל שינוי בנוסח הברכה אינו ראוי להעשות, אזי המשנה אינו אלא טועה ולא יצא י"ח, כדעת ר' יוסי בגמרא.

אם נלך בדרך תירוצו השני של הכסף משנה אז כל שינוי או כינוי ולו הקטן ביותר אינו מותר, והעושה כן לא יצא י"ח. אך אם נקבל את תירוצו הראשון, הרי ששינוי בנוסח הברכה, כמו זה הנידון בענייננו (יחיד - רבים, זכר - נקבה וכד') מותר, הואיל ואין בו שינוי ממשמעות הברכה. אמנם כותב הרמב"ם ש"אין ראוי לעשות כן" אך אולי מכח אילוצים אחרים, כנוכר לעיל, יהיה מותר אף לכתחילה לשנות ודברי הרמב"ם מתייחסים לסתם שינוי.

נימוק נוסף המתיר לשנות בפסוקי המקרא בתפילה מצוי בתשובה שכתב ר' יוסף קארו. הוא נשאל (שו"ת אבקת רוכל סי' כח) כיצד אנו יכולים לומר ב"סדר העבודה", ביום כיפור, את הנוסח "אנא בשם כפר נא לעוונות..." הלא דעת הגמרא, כפי שנפסק, היא שיש לומר "אנא השם". והוא השיב:

ומשם נלמוד לנידון שלפנינו, שאפילו אם היו הפוסקים כותבים 'אנא השם' בדוקא, שהרשות בידינו להניח דבריהם ולומר 'אנא בשם'... **כיון שאינו דבר התלוי באיסור והיתר.**

כלומר, הואיל ואין בשינוי כזה שינוי משמעות להלכה, הרי הוא מותר. מכאן נלמד לדיונינו.

ד. "פסוקא דלא פסקיה משה"

בעיה נוספת הקיימת בשינוי פסוקי המקרא היא הזכרת פסוק בחלקו. יש והזכרת חלק מפסוק מהווה שינוי מהותי בתוכן הפסוק ואף הוצאתו מהקשרו או אפילו היפוך משמעותו. הדוגמאות לכך הן רבות: ציטוט חלק מפסוק תוך שזירתו בפייטים, תחינות וסליחות. התחלת קידוש של שבת במלים "על כן ברח ה' את יום השבת..." וכד'. האם גם שינוי כזה מותר, ואם כן, באלו תנאים?

הגמרא (תענית כז, ב; מגילה כב, א), מציעה לאופן החלוקה של פרשת ראש חודש לעולים לתורה שתי אפשרויות (מכורח האילוצים שהתבארו שם):

א. הפסקה באמצע פסוק, וחלוקת הפרשיה הראשונה לשני עולים (לתורה) - דעת שמואל.

ב. חזרה על אחד הפסוקים, כדי לאפשר לכל אחד מן העולים לתורה לקרוא ג' פסוקים - דעת רב.

הגמרא מסבירה, שרב לא קיבל את דעת שמואל מפני ש"כל פסוקא דלא פסקיה משה אגן לא פסקינן". דעת רב היא הדעה שהתקבלה להלכה. לכאורה, נימוקו של רב, "כל פסוקא דלא פסקיה משה אגן לא פסקינן", הוא כוללני: כל פעם שאדם נדרש להזכיר פסוק מהמקרא, בין בלימוד בין בתפילה ותחנונים, עליו להזכיר את הפסוק במלואו ולא להפסיקו באמצע.

הראשונים והאחרונים ניסו לישב דין זה עם כמה מן המנהגים הנהוגים כיום, להפסיק פסוק באמצע. אנו ניגע רק בדיונים הנוגעים לענייננו, להלכות תפילה. הרב צבי-יהודה הכהן קוק זצ"ל בהערותיו לסידור עולת-ראיה (חלק ב הערה עג) סיכם מקצת מהדברים (מקור הדברים מובא בסוגריים):

- א. דוקא לאדם אחד אסור להפסיק פסוק באמצע, אך כאשר ישנם שני בני אדם, שאחד אומר את תחילת הפסוק והאחר את סופו - מותר. כך, למשל, אנו נוהגים כאשר החזן אומר בהלל את תחילת הפסוק והקהל משלים את חלקו השני (תוסי' סוכה לח, ב ד"ה הוא).
- ב. דוקא "כל פסוקא זלא פסקיה משה" אותו אין מפסיקין באמצע. היינו דוקא פסוק מן התורה (ומנביאים אחרים), אך פסוקים מהכתובים, כגון בהלל, שהם פסוקים מתהילים - מותר (כל-בו מובא במגן-אברהם תכב, ח).
- ג. דבר שמתחילתו נאמר בצורת חצאי פסוקים, כגון "שירת היס", שמשה אמר חצי פסוק והעם ענו את חציו השני - מותר להפסיק באמצע. (מגן אברהם או"ח נא, ט).
- ד. מותר להפסיק פסוק באמצע כאשר פיסוק הטעמים, שגם הוא ניתן למשה מסיני, מאפשר כן (שו"ת יכין ובעוז). כלל זה יורחב להלן.
- ה. כאשר פסוק מוזכר בתפילה בדרך של ראייה לדבר מה או כהוכחה ולא נאמר לעצמו, אז מותר להפסיקו. כגון: "זה שיר שבת של יום השביעי... ויום השביעי משבח ואומר: מזמור שיר ליום השבת, טוב להודות לה'... (חתם סופר או"ח סי' י).
- אחרונים אחרים דנו במקרים יותר ספציפיים, הנהוגים כיום. לדוגמא: מן הדין יש לומר מספר פסוקים לפני קידוש היום בשבת. יש הנוהגים לפתוח קידוש זה במלים: "על כן ברך ה' את יום השבת ויקדשהו". זהו פסוק שקופד ראשו. בעל משנה-ברורה דן בכך וטוען, שאין לעשות כמנהג זה משום "כל פסוקא דלא פסקיה משה...". אלא יש להתחיל מראש הפסוק לפחות (או"ח רפט, ב). בשו"ת ציץ-אליעזר (חלק טו סי' טז) כתב לקיים מנהג זה מכיון שהאיסור הוא להפסיק פסוק באמצע, אך להתחיל פסוק מהאמצע אין איסור. לכן מותר להתחיל גם את הקידוש של ערב שבת מהמלים "ויהי ערב ויהי בקר יום השישי", שהוא התחלה מאמצע הפסוק. בשו"ת רב-פעלים או"ח סי' יא כותב גם כן לקיים את המנהג הנ"ל ואומר, שמכיון שלפני המלים "על כן ברך" יש הטעם "אתנחתא" ומכיון שפיסוק הטעמים ניתן גם הוא למשה מסיני - הרי זה כפסוק שפסקו משה ומותר להפסיק שם. היתר זה הוא רק כאשר יש "אתנחתא" בפסוק, ולא כאשר יש טעם מפסיק אחר, כגון "זקף קטן", מכיון שאתנחתא דינו כסוף-פסוק.
- ההיתר להפסיק פסוק באמצע לפי פיסוק הטעמים, נראה שטעמו הוא מפני שהפסקה כזו אינה מוציאה את הפסוק מהקשרו והמשפט המצוטט יכול לעמוד כמשפט בפני עצמו. היתר זה משמש גם כבסיס לדיון לגבי הדין, שהחזן חוזר

לומר "ה' אלקיכם אמת" לאחר שהציבור סיימו את קריאת שמע. גם כאן קיימת הבעיה של התחלת הפסוק מהאמצע. אנו נוהגים כך ומסתמכים על הזוהר שכתב לנהוג כן. בכל זאת, ישנם מנהגים שהחזן מתחיל לחזור מהמלים "להיות לכם לאלקים אני ה' אלקיכם אמת". גם מנהג זה מחלק את הפסוק באמצעו אך הוא מחלקו לאחר טעם זקף-קטן.

החתם-סופר (או"ח סי' י) הביא קושיא על היתר זה, שאם ניתן להפסיק לאחר טעם אתנחתא, מדוע רב, בגמרא במגילה, לא קיבל את דעת שמואל, הרי ניתן להפסיק את הפסוק לאחר טעם האתנחתא שבו? משום כך העדיף החתם סופר את ההיתר שהובא לעיל (סעיף ה).

היתר כוללני יותר נמצא בדיון באחרונים לגבי התפילות בהן אנו אומרים י"ג מידות. אנו נוהגים לומר י"ג מידות רק עד המלים "... נושא עוון ופשע וחטאה ונקח", בעוד שפסוק זה ממשיך "לא ינקה פוקד עוון אבות על בנים...". בשו"ת תורה-לשמה סי' מד דן בכך ומתיר לעשות כן מפני שהפסוק נאמר בדרך של תחנונים ותפילה ולא בתור קריאה בתורה, שרק אז קיים האיסור של "כל פסוקא דלא פסקיה משה אנן לא פסקינן". באמירת פסוק או חלקו באמצע תפילה, איסור זה לא קיים. מוסיף על כך בשו"ת יביע-אומר (חי"ה, או"ח סי' ו), שדין זה של אמירת י"ג מידות קיים רק אם אומרם דרך תפילה בציבור. אך יחיד האומר י"ג מידות נדרש לקוראם כקורא בתורה, בטעמים, ואז עליו לקרוא את הפסוק בשלמותו, מטעם האיסור הני"ל.

ה. סיכום

כל יחיד ויחיד רשאי לשנות פסוקים בתפילתו מתוך אילוצים של תיקון הלשון או העניין ולהתאימם לצרכיו. שינויים אלו הם בעיקר כאשר מדובר בתפילה או בתחינה שהוא מחבר לעצמו. כאשר מדובר בתפילה שכבר תוקנה ע"י חז"ל, ניתן אולי לעשות שינויים כאלו שאינם פוגעים במשמעות הפסוקים ובמשמעות התפילה (כגון להחסיר ממנה שם ומלכות). גם להפסיק פסוק באמצעו במהלך התפילה מותר, אך צריך להשתדל להפסיק את הפסוק רק כאשר יש אתנחתא (ויש המתירים גם כאשר יש זקף-קטן), כדי לא לפגום במשמעות הפסוק ולהוציאו מהקשרו.

יתכן - אך על כך לא מצאנו פסקים מפורשים - שהוא הדין מותר לשנות פסוקים מלשון זכר ללשון נקבה, כאשר הנסיבות מצריכות זאת.